

Történészek fókabőrben?

Kepler verses bejegyzéséről

Filiczki János albumában

Molnár Dávid

Filiczki János album amicorumában olvasható egy 1605. március 15-ei prágai bejegyzés a „költő” Keplertől:¹

„Aut vetera, aut nova delectant, praesentia v[...].
O curas hominum, o quantum est in rebus inane.”

Magyarul:

„Akár a régi, akár az új gyönyörködtet, a jelen [...]
Óh, emberi gondok, óh, mennyi haszontalanság van a dolgokban!”²

A kétsoros vers első mondatának olvashatatlan a vége. Ha nagyon megerőltetjük a szemünket, akkor talán „v” betűvel kezdődik. Mi lehet ez a szó? Kepler albumbejegyzésének ikonografikus párbeszédjellege segíthet kiegészíteni az elmosódott, hiányzó részt.

Filiczki albuma egy 1599-es Alciati-emblémáskönyv, amelyet bejegyzésekre való üres lapokkal adtak ki Leidenben.³ Az albumban a bejegyzések egy része rímel az üres oldallal szemben látható emblémára, vagyis az emblémák a bejegyzések paratextusaként funkcionálnak. Kepler bejegyzése Alciati 182. számú emblémájára visszhangzik, amely a változó és kavargó hullámokból kiemelkedő Próteuszt ábrázolja. A kép azt a pillanatot próbálja megragadni, amikor

¹ *Inscriptiones...*, 2003–2025.

² A magyar nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.

³ ALCIATI 1599. Filiczki albumának a címlappal együtt hiányzik nagyjából a harmada. A kiadás azonosítása: ADAMIK 2025.

Próteusz épp egyik alakból a másikba fordul át. A hullámokból kiemelkedő agg isten eredeti formája még látszik felsőtestének meztelenségében, miközben lábai már valamilyen patás állat lábaivá alakultak, és hátsó része tengeri kígyóvá (lásd az ábrát).⁴

Kép: Alakját változtató Próteusz (Emblemata, Antwerpen, Plantin, 1577, 588.)

Alciati hexasztichonjának a címe *Antiquissima quaeque commentitia* (A legrégebbiek is koholtak); maga a költemény pedig így hangzik:

Pellenaee senex, cui forma est histrica, Proteu,
qui modo membra viri fers, modo membra feri,
dic age, quae species ratio te vertit in omnes,
nulla sit ut vario certa figura tibi?
'Signa vetustatis, primaevi et praefero saeculi,
de quo quisque suo somniat arbitrio.'

⁴ Próteusz kora újkori képzőművészeti megjelenítéseit, amelyek az emblémákat is tartalmazzák: PESIC 2010.

Magyarul:

Pellénéi öreg, te színészforma Próteusz!

Aki hol ember, hol vadállat alakját öltöd magadra,
mondd hát, mi az oka, hogy külsődet mindenféle formára változtatod,
és a sokféleségben nincs semmi biztos alakod?
„Régi és új idők jeleit mutatom, amelyről ki-kí tetszése szerint képzeleg.”

A régmúlt, a közelmúlt és talán a jelen távoli eseményeit, vagyis a híreket újra és újra más formába öntő fantazmagóriákról van szó a versben. A színpadi őstehetségnek, Próteusznak az eredeti alakja lenne maga az igazság, de csak szerepeit: a hömpölygő formákat és az alakok kavargó örvényét érzékeljük a felszínen. Mindenki – mint fodrozódó felhőkbe – más és más alakzatot lát bele e nyüzsgésbe. Alciati nem utal arra, hogy ez az igazság, vagyis a vén tengeristen, Próteusz valódi alakja megragadható lenne. Az optimista, homéroszi olvasat szerint a cseles istenséget mégiscsak meg lehet ragadni, lekötözni, gúzsba kötni. Ha a múlt bűvárai meg akarják ragadni az elmúlt eseményeit és történeteiket, azok kezeik közül óhatatlanul kicsúsznak. Folyamatosan új formát vesznek fel, és átalakulnak. Egyetlen lehetőségük van: képzeletük ereje. Amellyel megragadva, le-leszorítható egy-egy a múlt értelmezésének gomolygó formái közül, ahogy a fókabőrben lesben álló Menelaosz tett erőszakot a fókanyáj pásztorán,⁵ a barlangjában szunyókáló vén tengeristenen (HOMER. Od. 4, 435–463). De létezik-e olyan fókabőr, amelybe – Eidothea istennő ajándékaként – belebújhat a történész, hogy a gyanútlan aggot, a történelmet valódi alakjában megragadhasssa? A homéroszi történetben Menelaosz szorító kezei alatt hiába ficáncol a „múlt” „sűrűsörényű oroszlánja, sárkánya, párduca, nagytermetű vadkanja, folyékony vize és magaskoronájú fája”,⁶ végül – kifáradva, valódi alakjában mutatkozva – csak megadta magát. A pesszimista olvasat szerint viszont nincs is olyan fókabőr, amelybe Menelaoszként elbújva lebirkózható a történelem agg istene. Képzeletünk sem lehet ez a fókabőr! Képzeletünkkel csak a múlt kavargó formáiból tudunk egyet-egyet gúzsba kötni, arról képzelegni és így teremteni. A történelem tehát egyszer ilyen, egyszer olyan? Attól függ, ki írja és olvassa? Ki írja újra és ki olvassa át újra?

⁵ Lásd: „phocarum custos et pastor”. COMES 1583, 845.

⁶ Vö. Ov. Met. 8, 730–739.

De még a homéroszi történet is mintha inkább ez utóbbit erősítené meg, hiszen Próteusz végül nem is a múltról, hanem a jövőről regél. Mintha a jelenből nézve a múlt és a jövő is egyformán megismerhetetlen lenne. Mintha a múlt eseményei is csupán a képzelet játékaik lennének, éppolyan ismeretlenek, mint a homályos jövő.⁷

Érdemes megemlíteni Augustinus Próteusz-képét is,⁸ amely különös csavart ad a fenti értelmezésnek. Igaz, a filozófiával állítja szembe a költészetet, mint amelyben Próteuszként feltárul az igazság. Itt ér össze lényege szerint a költött múlt és a valóság, amely épp a költészetten keresztül képes feltárni az igazságot? A valóság káprázata nem más, mint a költött múlt igazsága!

Achille Bocchi 61. szimbóluma szintén Próteusztól szól, és címe: *Unam vindendam veritatem in omnibus* (A mindenben meglátandó egyetlen igazság).⁹ A metszeten Arisztaios épp megkötözi barlangjában a meztelen, eredeti alakjában megragadott Próteuszt, miközben különféle képzeletbeli állatalakok átalakulását látjuk a barlang bejáratánál. Alcíme a következő: *Opinionibus sopitis firmiter tenenda capta veritas. Proteus* (A kábitó véleményekkel szemben szilárdan kell tartani a megragadott igazságot. Próteusz). Bocchi az őszinte hit bilincset ajánlja az igazság megragadására:

„...Et defessa senex componet membra quieti,
sincerae incipias fidei tum vincula capto,
donec nulla fugam inveniat pellacia et ipsa
in se hominis tandem redeat verissima forma.”

Magyarul:

„...és [mikor] az agg kimerült tagjait majd nyugalomba helyezi,
akkor vesd az őszinte hit bilincseit a fogolyra,
hogy semmiféle csalárdság ne találjon menekülőutat,
és önnön legigazibb emberi formájába visszataláljon.”

⁷ Lásd: VERG. Georg. 4, 392–393: „...novit namque omnia vates, / quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur” („...mert ismert mindent a vátesz: azt, amik vannak; azt, amik voltak; és amiket nemsokára hoz majd az eljövendő”).

⁸ AUGUSTINUS 2017, 57 (VI. 13).

⁹ ROLET 2015, 376–378.

Csakhogya hitnek nincs köze az igazsághoz. És erre az alcím mintha utalna is, hiszen ez hagyományosan a véleménnyel van szembeállítva. De akkor mi ragadható meg az őszinte hittel? Csak az, amit igaznak hiszünk! A valódi meztelen Próteusz helyett csupán egy másik meztelen alakját magára öltő Próteusz, akit az eredetinek hiszünk. Az öreg tengeristen meztelen alakja zavar meg minket, de a meztelensége alatt egy másik meztelenség is lapul. A meztelenség itt csak álca, egy újabb káprázat.

De térjünk vissza Kepler verséhez, amelynek első sora az Alciati-embléma utolsó két sorának folytatásaként is olvasható: „Régi és új idők jeleit mutatom, amelyről ki-ki tetszése szerint képzeleg. Akár a régi, akár az új gyönyörködtet, a jelen [???].”

De mi lehet az utolsó szó? Milyen és mit csinál a jelen?

Gyanítható, hogy Kepler verses bejegyzése rímeli Próteusz alakjára. A tengeristennek három tipikus értelmezése ragadható meg a kora újkorban.¹⁰ Az egyik szerint magának a természetnek a szimbóluma, azon belül pedig a mindenféle alakot felvevő, formájában folyamatosan változó *materia primának*.¹¹ A másik értelmezés szerint Próteusz a természet megismerője, aki feltárja a titkait. A harmadik megközelítés szerint – amely Platón nyomán terjedt el – a természet titkainak hamis megfejtője lenne, az „egyiptomi szofista”.¹² A csaló, a szélhámos tudós, aki magabiztosan vindikálja magának a természet megismerésének jogát.

Ha Kepler munkásságát nézzük, akkor az Alciatihoz fűzött jegyzetet a természet megismerőjeként írta be, aki a próteuszi természet titkait igyekszik maga is megfejteni. De a bejegyzés szövege inkább az embléma gondolatát kommentálja, amely a megragadhatatlan múltból és a folyamatosan múlttá alakuló jelen képlekenységéről szól.

Kepler ezzel a bejegyzéssel biztos, hogy nem Filiczki életművére reflektál. Habár ismerhette a magyar költő 1604-es prágai kötetét, de az főként újévi és egyéb alkalmi verseket tartalmaz Kepler számára teljesen érdektelen Késmárk környéki magyar figuráknak címezve.¹³ Filiczki történetírói ambícióinak pedig

¹⁰ BURNS 2001, 972. Lásd még: GIAMATTI, 1984, 115–150. A kora újkori Próteusz-kép tudós összefoglalása: ERASMUS, *Adagium* 1174: *Proteo mutabilior*. ÉRASME DE ROTTERDAM 2013, 124–126. Erasmusnál tovább bővül Próteusz alakváltozásainak az értelmezése: a csalárd vágyak szimbóluma. Próteusz alakjának másik fontos kora újkori összefoglalója a már említett COMES 1583, 842–848.

¹¹ Ennek egy érdekes verziója található Ficinónál, aki Próteusz alakjában a kavargó *materia prima* és a *tempus* primum keverékét látja, amelybe a világ ideje belefolyik. FICINO 2001, 302, 303.

¹² *Euthüdeemosz* 288b–c; *Ión* 541e–542a.

¹³ MOLNÁR 2024, 171–194.

sehol semmiféle halvány nyoma sincs.¹⁴ Kepler bejegyzése tehát Alciati emblémáját és nem magát Filiczkit jegyzetelte meg.

Kepler bejegyzése egy hexameter, amelyből az utolsó versláb, vagyis a négy morányi spondeus hiányzik. Az elmosódott spondeusban tehát egy kétszótagnyi igét vagy jelzőt kell keresnünk.

De vajon segít-e nekünk megfejteni ezt a homályos szót, ha tudjuk, Kepler bejegyzésének második sora Persius első szatírájának első sorát (PERS. 1, 1) idézi.¹⁵ És ha tovább olvassuk a Persius-verset, akkor az vajon közelebb visz-e minket a hiányzó szóhoz? Persius szatírája így folytatódik (PERS. 1, 2–3):

„’Quis leget haec?’ Min tu istud ais? Nemo hercule. ’Nemo?’
Vel duo vel nemo. ’Turpe et miserabile.’ Quare?”

Magyarul:

„»Ki fogja ezeket olvasni?« Hogy érted? Senki, Herkulesre! »Senki?«
Esetleg ketten, vagy senki. »Csúfság és nyomorúság!« Miért?”

¹⁴ Filiczki életművében egyetlen egyszer – Szepsi Korocs György 1611-es téziszfűzetéhez írt költeményében – bukkan fel Proteus alakja. Az Alciati-emblémához semmi köze. A minden formát befogadni kész próteuszi őanyag és a platóni olvasat keverékét olvashatjuk benne. Az úrvacsora értelmezése körül fellobbanó dogmatikai tévelygések próteuszi és hidrafejú sokaságáról ír: „Próteusz nem ölt magára annyi alakzatot, sem Hidra / annyi arcot fejére, amennyire a tévelygés különféle kerülőutakon / formákat vált és eladja magát a világban.” A verset lásd: FILICZKI DE FILEFALVA 2023, 149–150. Műfordítását lásd: GULYÁS 1936, 15. A régi magyar irodalom ritkán emlegeti Próteusz alakját. Koháry István az egyik kivétel, aki így ír róla a *Tunya, rut heveressel leírt versek* 234–235. versszakában: „Proteust ő azon ugy kiabrázolta, / Akár kiis mingyárt könnyen átláthatta, / Hany ezerny képpen magát változtatta, / S-micsoda formákban miként mutogatta. / En de most nem szóllok semmitt Protheusról, / Magát változtató tündéres vóltárúl...” RMKT 2000, 349.

¹⁵ Kepler szerette ezt a Persius-sort. Többször is bejegyzi különböző albumokba. A Persius-sort viszont mindig más sorral egészíti ki. (Adamik Lajosnak tartozom köszönettel, hogy ezekre felhívta a figyelmet.) 1617 júliusában a lőcsei származású, strasbourgi tanárnak, Stanislaus Horlernek: K. SMIDT 1975, 405–406. 1617 novemberében a stuttgarti orvos Johann Ludwig Medingernek (1597–1654) (Württembergische Landesbibliothek, Stammbuch Johann Ludwig Medinger – HB XV 4, 264^r): https://digital.wlb-stuttgart.de/index.php?id=6&tx_dlf%5Bid%5D=2668&tx_dlf%5Bpage%5D=529 (Megtekintés: 2026. 02. 26.); 1618 áprilisában az udvarmester Sebastian Bommeisternek (c. 1580–1658) (Württembergische Landesbibliothek, Stammbuch Sebastian Bommeister - Cod.Don.906, 287^r): https://digital.wlb-stuttgart.de/index.php?id=6&tx_dlf%5Bid%5D=125607&tx_dlf%5Bpage%5D=579 (Megtekintés: 2026. 02. 26.); 1627-ben egy azonosítatlan személy albumában találkozunk vele (Uppsala universitetsbibliothek, Waller Ms amic-00215): <https://www.alvin-portal.org/alvin/image-Viewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A40724&dsid=5> (Megtekintés: 2026. 02. 26.). Kepler saját versébe is beleszötte a Persius-sort: Johannes KEPLER, *Sämtliche Gedichte*, hrsg. Friedrich SECK, Zürich, Georg Olms Verlag, 2018, 148.

Tehát Persius is hiábavalónak tűnő aggodalmait részletezi. Az zavarja, hogy kötetének verseit senki, vagy legalábbis nagyon kevesen fogják majd olvasni. Ha ez csúfság és nyomorúság is, mit tehetne ellene!

Ha a Kepler-bejegyzés olvashatatlan szavának első betűje „v”, akkor a hexameter utolsó verslábaként adja magát a „volat” olvasat. Vagyis akár a régmúlt, akár az újabb dolgok gyönyörködtetnek, a jelen elszáll, elillan. Viszont ha figyelembe vesszük az Alciati-emblémát és a Persius-sort, akkor gondolhatunk a „vasta” vagy a „vana” szavakra is. Mindkettő jól illeszkedik Kepler versébe. A „praesentia vasta” egy pesszimista, talán aktuálpolitikai felhangokat is tartalmazó kifejezés lenne, amely a jelen kietlenségére, pusztaságára utal. De még ha a magyar Filiczkinék tett is egy apokaliptikus aktuálpolitikai gesztust, Kepler II. Rudolf prágai udvarában a tizenöt éves háború pusztító magyarországi és erdélyi eseményeiből aligha érzékelt bármit.

A „praesentia vana” kifejezés viszont általánosságában és árnyalataiban is jobban illeszkedik mind Alciati emblémájához, mind pedig Persius soraihoz. A jelen hiábavalósága, meddősége, sőt hamissága lenne így szembeállítva a múlttal. Mindig az aktuális jelenből, az aktuális jelenben állva lehet képzelegni a múlt vagy akár a jelen eseményeiről is. A tetszés szerinti képzelgés pedig nem más, mint hazugság. Hiábavaló, alaptalan, üres és fiktív konstrukció, amelynek semmi köze a valósághoz, hiszen Próteusz színeváltozásai mind-mind hamis koholmányok.

De Kepler olvashatatlan sorának megfejtése vajon nem pont ugyanolyan fantáziálás-e a jelenben, mint amiről e sorok írója is „tetszése szerint képzeleg”? Mégis csak fikció, amelyet a tiszta – mert már megtörtént és változtathatatlan – múlt felől nézve a homályos jelenből építünk fel. Kepler hexameterének a végén, mint próteuszi fejeken ott tátognak hosszan a spondeusi arcok: — —. Nem teljesen önkényesen, de végül mi is – mint egykor Menelaosz – csak lebirkóztuk és gúzsba kötöttük az egyik formát, a *vānust*, hogy ezzel pingáljunk arcot a versláb fejére, vagy húzzuk rá ezt a maszkot: *Aut vetera, aut nova delectant, praesentia v[ana]*. Akár a régi, akár az új gyönyörködtet, a jelen [hiábavaló]. És ha Persius versének második–harmadik sorát is beleszőjük, akkor nemcsak hiábavaló a sok írás – ez is, hiszen szinte senki sem fogja elolvasni –, hanem ráadásul csupa gomolygó köd és képzelgés.

Hivatkozott irodalom

ADAMIK 2025 – ADAMIK Lajos, *Zum Alciati-Druck des Stammbuchs Johann Filiczki (KNM Prag, IX G 15) = Archivalia*, 3. September 2025. <https://archivalia.hypotheses.org/237077> (Megtekintés: 2025. 12. 08.)

- ALCIATI 1599 – ALCIATI, Andrea, *Emblemata*, Leiden, Christophorus Plantinus, 1599.
- AUGUSTINUS 2017 – AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra Academicos*, ed. Therese Fuhrer, Berlin – Boston, De Gruyter, 2017.
- BURNS 2001 – BURNS, William E., "A Proverb of Versatile Mutability", *Proteus and Natural Knowledge in Early Modern Britain = The Sixteenth Century Journal*, 32(2001), 969–980. <https://doi.org/10.2307/3648987>
- COMES 1583 – COMES, Natalis, *Mythologiae, sive explicationum fabularum* [...], Paris, Arnold Sittart, 1583.
- ÉRASME de Rotterdam 2013 – ÉRASME de Rotterdam, *Les Adages*, vol. 2, *Adages 1001 à 2000*, ed. Jean-Christophe Saladin, Paris, Les Belles Lettres, 2013.
- FICINO 2001 – FICINO, Marsilio, *Platonic Theology*, Vol. 1, ed. James Hankins, William Bowen, tr. Michael J. B. Allen, The I Tatti Renaissance Library, Cambridge – London, 2001.
- FILICZKI DE FILEFALVA 2023 – FILICZKI DE FILEFALVA, Johannes, *Carmina quae exstant omnia*, ed. Molnár Dávid, Budapest, Reciti, 2023.
- GIAMATTI 1984 – GIAMATTI, A. Bartlett, *Proteus Unbound, Some Versions of the Sea God in the Renaissance* = Id., *Exile and Change in Renaissance Literature*, New Haven – London, Yale UP, 115–150. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1xp3nn4>
- GULYÁS 1936 – GULYÁS József, *Bizonyságok*, Sárospatak, Kisfaludy László, 1936.
- Inscriptiones...*, 2003–2025 – *Inscriptiones Alborum Amicorum*, szerk. Adamik Lajos, Bujtás László Zsigmond, Latzkovits Miklós, 2003–2025: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=16392 (Megtekintés: 2025. 12. 08.)
- K. SMIDT 1975 – K. SMIDT Erzsébet, *Ismeretlen Kepler-kézirat* = *Vasi Szemle*, 29(1975), 405–406.
- MOLNÁR 2024 – MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája?, Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-016-7>
- PESIC 2010 – PESIC, Peter, *Shapes of Proteus in Renaissance Art* = *Huntington Library Quarterly*, 73(2010), 57–82. <https://doi.org/10.1525/hlq.2010.73.1.57>
- RMKT 2000 – *Régi magyar költők tára XVII. század*, 16. szerk. Komlowszki Tibor, S. Sárdi Margit, Bp., Balassi, 2000.
- ROLET 2015 – ROLET, Anne, *Les questions symboliques d'Achille Bocchi, Symbolicae quaestiones, 1555*, Tome I, Tours – Rennes, Presses universitaires François Rabelais de Tours, Presses universitaires de Rennes, 2015, 376–378.